

Olivera Pavićević
Biljana Simeunović-Patić
Institut za kriminološka i sociološka
istraživanja
Beograd

Izvorni naučni članak
UDK: 323(497.11)
Primljeno: 20. 10. 2005.

SRBIJA I (ANTI)HEROJI

Serbia and (Anti)heroes

ABSTRACT *The paper considers a development and social meaning of social heroes, as well as the substance, functions and dichotomies of heroism, with particular view on those conditions in a social system that enable and facilitate a mutual approximation and symbolic and functional alternation of its diverse categories. The situation in Serbia during the last two decades was particularly the object of attention in an attempt to fortify the assumption that extreme turbulent processes inside the social space, followed by willing and substantial antisocial activity of certain favourably positioned groups, as well as by specific processing of social reality by those unfavourably positioned, "ordinary" people, make possible the conversion of classic antiheroes into social heroes.*

KEY WORDS *hero, antihero, crime, criminals, Serbia*

APSTRAKT *U radu se razmatraju geneza i socijalno značenje društvenih heroja, kao i sadržaj, funkcije i dihotomije herojstva, sa posebnim osvrtom na takva stanja u socijalnom sistemu koja omogućavaju i pospešuju međusobno približavanje, simboličko i funkcionalno smenjivanje različitih njegovih kategorija. Situacija u Srbiji tokom poslednje dve decenije bila je naročito predmet pažnje u pokušaju potkrepljenja teze da ekstremno turbulentna dešavanja unutar socijalnog prostora, praćena svesnom i intenzivnom antisocijalnom delatnošću pojedinih, povoljno pozicioniranih grupa i osobenim procesima obrade socijalne realnosti od strane nepovoljno pozicioniranih, "običnih" ljudi, čine mogućom alteraciju klasičnih antiheroja u društvene junake.*

KLJUČNE REČI *heroj, antiheroj, kriminal, kriminalci, Srbija*

Uvod

Društveni heroji bi se, u najširem smislu, mogli odrediti kao osobe koje su personifikacija individualnih i kolektivnih ideala i aktivni borci za realizaciju i afirmaciju kolektivnih vrednosti. Percepirani kao nosioci izuzetnih osobina, idealnih

ljudskih kvaliteta, heroji se socijalno potvrđuju preduzimanjem aktivnosti koje podrazumevaju ekstremne životne situacije i rizik, po pravilu interpretiranih kao borba, odnosno žrtva za “opšte dobro”.

Uspon negativnih društvenih heroja kao sociološki fenomen u ovom se radu posmatra u opštem socijalnom kontekstu, uz doticanje mitskih i epskih elemenata “herojstva” za koje se uzima da su, shodno postavkama analitičke psihologije, pohranjeni u individualnom i kolektivnom svesnom i nesvesnom. U toj perspektivi, pretpostavlja se da individualno i kolektivno osećanje nemoći, razočarenje u postojeće norme i strepnja pred pretećim povratkom u “haos” ili “prirodno stanje”, uz neodgovarajući stupanj razvoja ličnosti i društva, guraju pojedinca i kolektiv ka mitskom i izmaštanom. Dovoljno snažna iskušenja u teškim društvenim okolnostima, pre ili kasnije, pod pritiskom neverice da se zlo može pobediti, vode napuštanju terena vrednosti koje su na aktualnom stepenu razvoja društva proklamovane kao pozitivne, a zatim i prihvatanjem negativnog junaka, antiheroja, kao konstruktivnog delatnika, odnosno društvenog heroja. Naime, tamo gde formalni normativno-vrednosni poredak nije duboko utemeljen i prihvaćen u društvu kroz njegov istorijski razvoj, pozitivne vrednosti koje on sadrži lakše se odbacuju, čime se otvara prostor za negativne junake koji se najčešće postavljaju iznad formalnog normativnog poretka, a dolaze s druge njegove strane. Najdramatičniji je onaj momenat u kojem antiheroji, kao nosioci promene i pobune protiv nedostataka postojećeg sistema, postaju pali heroji uzdignuti na nivo društvenog uzora, tj. postaju etablirani heroji. Tada oni više nisu odraz neuspele adaptacije: oni postaju društveno prihvaćeni i afirmisani, kao negatori negativnog. Svet zločina i amoralnog kojem pripadaju više se ne dovodi tako dosledno u pitanje, ne čini se više tako lošim, čak se na najrazličitijim nivoima promovira kao jedan od, ili čak jedini celishodni delatnički prostor, prostor koji garantuje opstanak.

Moglo bi se uzeti da je iskustvo vekovima dugog ugnjetavanja naroda na balkanskim prostorima brusilo fleksibilan (po pitanju “moralne čistote”) etički profil epskog junaka. Iskupljenje za određene smutne radnje, naš epski junak osvajao je u kontekstu ispravnosti neprekidne borbe protiv ropstva, zločinstva i podlog vlastodržca.¹ Tako Marko Kraljević, neosporno jedan od vodećih srpskih epskih junaka, hrabar je i plemenit, ali je i lukav, plahovit, inadžija; nastojeći da pobedi nedaće i strahote, on se obilato služi i podvalama, krivokletstvom i

¹ Dvorniković je svojevremeno opisao Marka Kraljevića kao osobu sa dušom “neizmirenom”, “shizotimičnom”. “Šareni epski dekor i spoljni folklor oko Markova lika prekrio je onaj dublji tragični rascep u njegovu karakternu liku. Marko je junak, individualista, čuvar svoje lične časti i svoga oružja, ali on je i branilac raje, borac za narodna i čovečanska prava. [...] I Markovo čojstvo i junaštvo, plemenština i pravično viteštvo, na jednoj, kao i naličje svirepe osvete, pustog razboja pa i krvavog sadizma, na drugoj strani, izraslo je jednako iz psihe jednog porobljenog naroda. Narod je bio razapet, i raja i junak u isto vreme; razapet je bio i njegov Marko (Dvorniković, 1939: 545-547).

lukavstvom protiv prevarnog i zločinačkog sveta, ali, “njegovo srce ostaje čisto: neustrašivo i plemenito, i u Bogu, i u verolomstvu, i u vazalstvu, i u lukavstvu” (Koljević, 1974., cit. prema: Kostić, 2002: 70). Oslanjajući se na postavke o fenomenu koji se terminologijom dubinske psihologije naziva *senkom (tamnom stranom)*, Kostić podcrtava dubinu dvojnosti junaštva u srpskom narodnom epu: “Slično velikim simbolima i arhetipovima, i naš junak predstavlja ambivalentnu celinu: on je vrlo *pozitivna*, ali isto tako i *negativna* ličnost. [...] Znamo da zajednica junačkog etosa neguje junačku oholost i preterano častoljublje i da junak ne trpi ništa što ga u bilo kom smislu osporava. Mučko ubistvo boljeg od sebe nije primereno tradicionalnom liku junaka. [...] Ali narodni pevač govori o nečemu što je puka činjenica heroičkog života, potvrđena mnogo puta u njegovoj vlastitoj istorijskoj stvarnosti. Knez Miloš ubija Karađorđa, prethodnog gospodara Srbije i junaka, iz razloga političke pragmatike, ali sasvim izvesno i iz onog psihološkog motiva koji našeg heroja [Marka Kraljevića] pokreće protiv ‘deteta iz Dukađina’” (Kostić, 2002: 376-379).

Popustljivost u pogledu moralnih karakteristika narodnog junaka omogućava i uzdizanje prestupnika do kulta heroja, naročito ukoliko je uvijen u plašt borbe protiv neprijatelja (“drugih”). “Uska plemenska svest i binarna mitska opozicija *svoj/tuđ* u okviru kojih se određuje heroički karakter, po pravilu dovodi do toga da je sve što je *svoje* istovremeno i pozitivno; ono što je *tuđe* može imati moralno indiferentan status, ali je češće *negativno*. To objašnjava našu poslovičnu familijarnost sa zločinima naših sunarodnika prema *tuđem* entitetu. Heroički karakter zatvara oči pred vlastitim sitnijim i krupnijim moralnim ogrešenjima. Ono što je najvažnije to je nepokolebljivi junački nagon, neprekidna junačka napetost, kako bi se odgovorilo osnovnom imperativu – pobeđi u sukobu sa (jačim) neprijateljem. Oslikavajući negativne osobine svog junaka, koje ne osuđuje, narodni pevač podržava stratešku liniju smisla i suštine junačkog etosa, čineći taktičke ustupke: junaku se mora štošta oprostiti. To je manje važno. Ono što je istinski važno to je Junačko Delo” (Kostić, 2002: 381).

Aktivirane arhetipske predstave o zlu, raspadu socijuma i zjapećoj pretnji povratka u mrak/haotično stanje prizivaju mitske heroje kao spasilačke delatnike. Utoliko ukoliko pretnja nekontrolisanog i nesagledivog zla dolazi iz same društvene strukture, izvire u samom socijalnom entitetu, stepen raspolućenosti “moralnog lika” društvenih heroja mogao bi biti veći. Pomeranje izvora zla koje pogađa najšire slojeve od spoljašnjih zidova socijalnog entiteta ka njegovoj unutrašnjosti, vodila bi favorizovanju onih modela (mitsko-epskih junaka) koji se “snalaze, znaju i umeju”, uspevaju da prežive i pruže otpor ugnjetaču u odnosu na modele koji, čuvajući

spoljašnje ograde entiteta, nemaju unutrašnjih moralnih dilema niti drugi izbor do herojske smrti (npr. epska figura Miloša Obilića).²

Srbija 90-ih: opšti socijalni kontekst i uspon antiheroja

Kriza (pretnja prelaska u kaos)

Opšti socijalni kontekst u Srbiji poslednje decenije XX veka upadljivo su karakterisali, pored ostalog: kriza bezbednosti; teška ekonomska deprivacija velikog dela stanovništva, manifestovana kao siromaštvo, raslojavanje i polarizacija; socijalna dezorganizacija i deregulacija; izloženost nasilju i pad efikasnosti formalne kontrole kriminala.

Dimenzije ekonomske deprivacije građana Srbije početkom 90-ih bile su dramatične. Pored toga što ekonomska nesigurnost većine prirodno prati tranziciju iz dirigovane ekonomije u kapitalizam, činjenica je da je i pre otpočinjanja tranzicionog procesa ekonomija zemlje već bila pred kolapsom te su se, na već postojeće, nadovezale dodatne egzistencijalne nesigurnosti proistekle iz prestanka ekonomskih i socijalnih garancija po osnovu stalnog zaposlenja. Privatizacija se odvijala pod slabom formalnom kontrolom dezavuisanog sistema što je uslovalo brzu i veoma visoku polarizaciju i dalji pad neformalnog sistema vrednosti. Posledice svega navedenog dodatno su otežane ratovima u okruženju i ekonomskim sankcijama UN iz 1992. godine, što je uslovalo ne samo brzohodno osiromašenje masa već i nastavak procesa polarizacije ratnih ekonomskih profitera i ostalih, tranzicionih dobitnika i gubitnika, dok se srednji sloj najvećim delom utopio u ove druge. Početak ekonomske i socijalne tranzicije označio je nastupanje novih “pravila igre” koja su većinu građana zatekla u gotovo bezizglednoj poziciji: samo u periodu 1989-1993. godine, društveni proizvod zemlje je prepolovljen, industrijska proizvodnja i visina dohotka po glavi stanovnika u SRJ opale su skoro tri puta³, dok se 1993. godine blizu 40 procenata jugoslovenske populacije našlo na granici siromaštva. Srbija je dobila klase “novih siromašnih” i “novih bogatih”. Nezaposlenost, ekonomsko propadanje, hronična egzistencijalna nesigurnost i naglo

² Svoju studiju *Lik Marka Kraljevića u srpskoj junačkoj pesmi*, Zvonimir Kostić završava predviđanjem: “Šta će biti *žiznj budućago vjeka* našeg heroja, mi to ne možemo znati. Sva je prilika da je njegov mitski i književni život završen. Ali da će ’arhetip neobičnog junaka hirovite čudi’ i dalje postojati, u nekom drugačijem obliku, u stvarnosti naše psihe, koja je *jedina* istinska stvarnost – u to ne treba sumnjati” (Kostić, 2002: 460).

³ Dohodak po glavi stanovnika u Srbiji između 1989. i 1993. godine opao je sa 3000\$ na 1220\$ (Grupa 17, 1999: 165).

uvećanje nejednakosti slabili su socijalnu koheziju, funkcionalnost porodica i autoritet prosocijalnih vrednosti.

Ograničavajuće društvene okolnosti, ali i dramatična ekonomska polarizacija društva praćena senkom sumnjive privatizacije,⁴ mogli su uticati i na vrednosno prihvatanje kriminala kao legitimnog u takvom (nepravедnom) poretku stvari⁵. Percepcija slabe životne perspektive, eskalacija taktika socijalnog takmičenja i spremnosti na rizik rušile su moralne barijere prema kriminalu i kršenju zakona: granice između legalnog i nelegalnog za većinu građana prinuđenih na šverc kako bi “preživeli od danas do sutra”, postale su zamagljene, a kršenje zakona “opravdano”. Pogodnost privatizacije rasprodajom društvene imovine iskoristili su malobrojni iz ondašnje političke elite, što je u samom startu iskompromitovalo ideje demokratije i pluralizma i doprinelo daljoj eroziji formalnog i neformalnog normativnog sistema. Ekonomska deprivacija, rast takmičarstva, pad solidarnosti i razaranje socijalne kohezije međusobno su se produbljivale, vodeći u stanje potpune društvene deregulacije: ciklus deprivacija i dezorganizacije društva bio je zatvoren.

U Srbiji početkom 90-ih, sistem društvenih antivrednosti pretvoren je u sistem priznatih vrednosti. Granice dozvoljenog i zabranjenog uzajamno su se progresivno približavale da bi se na kraju sasvim izgubile. Snalažljivost, “korisne malverzacije” kao apsurdna floskula, primitivna pohlepa za materijalnim dobrima, skorojevički odnos prema duhovnim vrednostima, postulati su novih društvenih pravila. “Saučesnici u jednoj falsifikovanoj kriminalnoj politici i kriminologiji, u smislu i teorije i prakse, bili su, pored pravosuđa, tužilaštva i policije, i naučne ustanove i univerziteti sa njihovim relevantnim fakultetima, uvek spremni da 'naučnim' konstrukcijama podupru ili prikriju političke proizvoljnosti na štetu i uz žrtvovanje postulata nauke i profesionalne etike” (Vasilijević, 1995: 262).

Elita i mitovi

Trenutak herojske promocije ovdašnjih kriminalaca, istina, nije bio praćen stvarnim sukobom sa postojećim centrima političke i društvene moći: naprotiv, on je služio ostvarenju zajedničkih ciljeva u datom društvenom trenutku. Tu vrlo važnu okolnost običan, a pogotovu mladi svet nije mogao odmah da uoči. U sutonu devastacije svih vrednosti i okolnostima potpune besperspektivnosti, filozofija

⁴ Rezultati jednog istraživanja iz tog doba govore da je početak privatizacije u Srbiji (prodajom društvenog kapitala u besceenje povlašćenima iz političko-ekonomske elite), 2/3 građana doživelo kao “čistu pljačku” (Vuković, 1995: 198).

⁵ Zanimljivo je da je za većinu izvršilaca teškog razbojništva i instrumentalnog ubistva početkom 90-ih u Beogradu bilo karakteristično da su na svoje delo gledali kao na “jedini način” popravljjanja ekonomske pozicije, budući da su sebe videli kao ekonomski sasvim potisnute i bez šanse da “poštenim radom” obezbede “pristojan život”. Svoje delo su po pravilu upoređivali sa “grabežom” drugih u “zemlji u kojoj nešto ima samo onaj koji krade” (Simeunović-Patić, 2003).

kriminalca, koji živi za trenutak grabeći sve što život može da pruži, mladom čoveku se mogla učiniti posve prijemčivom. Neodoljiva postaje privlačnost fizički snažnog, spretnog momka sa margine koji postiže vrtoglav finansijski uspon, pri čemu ga prate svi elementi glamura folk kulture koja se raspupela u izolovanoj društvenoj močvari okruženoj ratnim užasima i iznutra razrušenoj ekonomskom, političkom i moralnom bedom.

Element koji dodatno utiče na stvaranje novog mita je strahovita medijska opsednutost kriminalom i njegovim akterima. Đorđe Ignjatović, profesor kriminologije na Pravnom fakultetu u Beogradu, govori o proizvodnji i tvorcima mitologije zločina, analizirajući tehnologiju stvaranja mitova u tom domenu: "Mitovi o zločinu obično nastaju delovanjem foruma koji nisu naučni, iznošenjem ili prepričavanjem izmišljenih ili senzacionalističkih priča" (*Danas*, 16. maj 2005). Mitovi o zločinu nastaju kako fabrikovanjem, tako i iskrivljavanjem onoga što se zapravo desilo, kroz mnogobrojne neobjektivne medijske priče, koje imaju za cilj da podignu tiraž ili gledanost. Ignjatović smatra da "mitologija zločina opravdava socijalnu akciju zasnovanu na emocijama". U želji da se utrkuju sa "vrućim temama" mediji u žižu interesovanja stavljaju kriminalce. Uz mesto u udarnim vestima, oni dobijaju i društveni značaj, bez obzira što se on temelji na negativnom publicitetu. Sa druge strane, u vreme kada su ličnosti iz sveta kriminala uživale podršku države, bilo je nemoguće bez straha i objektivno pisati o njima, pa su se novinari utrkivali u podaničkom, poltronskom, afirmativnom prikazivanju ovih ličnosti i njihovog okruženja.

Treba takođe uzeti u obzir i pokušaj države da skrene pažnju sa realnih i važnih problema i propusta na plan kriminala kao jedne popularne teme za javno mnjenje. Ignjatović o tome kaže: "Teško je oteti se utisku da je u prethodnim godinama dramatisovanje problema kriminaliteta bilo zgodno sredstvo za različite političke i ostale manipulacije. Upravo centrima moći odgovara da kroz različite kampanje i mitologiju pažnja javnosti bude sa stvarnih društvenih problema skrenuta na polje kriminaliteta i njegovog suzbijanja. U tom sklopu zgodno je povremeno posegnuti za paničnim kaznenim populizmom, jer zastrašeni građani podržavaju zaoštavanje kaznene politike i to donosi poene. S druge strane, dok su oni zabavljeni spektakularnim delima nasilja, odvijaju se u društvu, izvan pažnje javnosti, mnogo ozbiljniji procesi koji će odrediti njihov budući život" (*Danas*, 16. maj 2005). Počeci tranzicije u socijalističkim društvima očito su predstavljali dane "prvobitne akumulacije kapitala", koja je bila praćena kriminalnim delima i akterima. Time gotovo niko nije hteo i nije smeo da se bavi, niti da piše o tome: umesto toga, zatrpavani smo romansiranim biografijama likova iz podzemlja. Nasleđe ne tako davne prošlosti nastavlja da živi i u političkom životu i medijima. Nije retkost da se mafijaški lideri i njihovi sledbenici nazivaju legendama, gospodom, ekspertima, pa čak i zaslužnim građanima.

Činjenica je da se tek posle socijalističke revolucije u mnogim zemljama ostvaruje pretpostavka prvobitne akumulacije kapitala (birokratija kao agens kapitala). Robna proizvodnja u tim društvima nije ukinuta, a *logos* kapitala koji čini njenu suštinu sada celokupno društvo postavlja kao svoju personifikaciju. Klase, pak, tu nisu određene statički (institucijom vlasništva), već dinamički, shodno položaju u odnosu na političko-birokratski aparat: kapitalom upravlja politička i birokratska vrhuška kroz politički monopol. Nasleđe iz socijalističkog perioda jeste birokratsko funkcionisanje društva u kojem nema istinskog dijaloga, kritike i vrednovanja. Favorizovanje nekritičnosti i lojalnosti utirali su put utemeljenju nesamostalnog mentalitetskog obrasca koji je, nakon rušenja starih autoriteta, bio jedino u stanju da sledi neke nove. Diferenciranu zajednicu birokratskog društva zamenjuju raslojavanje i polarizacija na osnovu stihijne privatizacije; demagoška priča (kojom je pokrivano beskrupulozno bogaćenje) o “narodnom interesu”, zamenjena je podjednako svrsishodnim narativom o “nacionalnom interesu”. Oni koji su kao naučnici ili stručni analitičari, bilo na osnovu životnog iskustva ili instinkta videli zlo u samoj klici i izrekli upozorenje vrlo su se brzo našli na meti ondašnje političke elite. Uvođenje tržišne ekonomije, političkog i kulturnog prularizma, koje je trebalo da dovede do oslobađanja od stega jalove ideologije koja je kočila razvoj društva, tek je podiglo branu nekontrolisanoj bujici najraznorodnijih sadržaja koji su do srži zagadili socijalni prostor. Ekonomsko propadanje, koje je najznačajnije uticalo na društvene tokove, zbrisalo je srednju klasu i njen uticaj u svim sferama društvenog života. Njena ekonomska pozicija, uticaj, politički, vrednosni i kulturni obrasci dovedeni su u stanje konfuzije. Ekonomski pad, laviranje između stare i nove ideologije i degradacija kulturnih vrednosti proizveli su duboku društvenu krizu. “Mi više nismo patrijarhalno društvo, a odbacili smo izazov modernizacije. Mi smo društvo, koje je, zasad, ispalo iz razvoja i anomija je prirodno stanje tog društva. To je više od poraza jedne politike, jednog režima, jedne nacionalne tlapnje. To je istorijski poraz. I ako je moguće prosvetljenje, ako postoji tačka sa koje je, nakon svega, mogućna obnova, onda je to izvlačenje iz rutine, kakvom smo postali, onih elemenata evropeizacije koje je Srbija ipak nakupila tokom poslednja dva veka svoje istorije i bolno rekonstruisanje te krhke vertikale” (Perović, 1992: 4).

Jugoslovensko socijalističko društvo bilo je klasno društvo. Stvaranjem mnogobrojnije srednje klase koja je posle socijalističkih revolucija regrutovana iz radništva i seljaštva, kao i inteligencije iz svih društvenih slojeva, iscrtana je nova socijalna karta društva. Srednja klasa je bila “heterogena društvena grupa smeštena između radničke i vladajuće klase”, koju su od radničke klase diferencirali položaj i uloga u društvenoj organizaciji rada, visina prihoda, ali i stil života i životne aspiracije (Pešić, 1977: 45). U političkom i ekonomskom kretanju u poslednjoj četvrtini XX veka, posebno je stradala upravo ta mnogobrojna i obrazovana srednja klasa, gubeći svoj društveni status, ugled i duh. “Kao i svuda, i ovde je državni

socijalizam bio mogućan zahvaljujući širokom socijalnom konsenzusu, koji je ostvaren zadovoljavanjem egzistencijalnog minimuma. Materijalne rezerve za održavanje tog minimuma su se iscrpile, a da mase nisu bile ni svesne. Već od osamdesetih godina bilo je predvidivo da će ekonomija zemalja državnog socijalizma doživeti slom, sa svim posledicama na socijalnom, spoljopolitičkom i vojnom planu, i da će tada 'biti kasno brinuti se o demokratiji', jer periodima propadanja privrede više odgovara diktatura. Masama to postaje jasno kada se dogodi; eliti je jasno od početka: u takvom ishodu ona ili zdušno učestvuje ili mu se, bez obzira na cenu, suprotstavlja nastojeći da ga spreči simbiozom državnog socijalizma i nacionalizma'' (Perović, 1992: 3). Spoj državnog socijalizma i srpskog nacionalizma činio je suštinu antibirokratske revolucije u Srbiji. Program antibirokratske revolucije je, prema mišljenju Latinke Perović, neopravdano zapostavljen u analizama raspada jugoslovenske države: antibirokratska revolucija se ovakvom simbiozom državnog socijalističkog modela, koji je već prolazio kroz ozbiljnu krizu u čitavoj Evropi, i sa nacionalizmom, koji se vratio svojem izvornom programu, završila ratnim sukobom (Perović, 2002). Socijalni egalitarizam, koji je držao vlast, zamenjen je nacionalnim kolektivizmom da bi se vlast održala ili tek osvojila. Podržavanje mita o obnovi nacionalnih država na teritoriji bivše Jugoslavije dovelo je do raspada i destrukcije njenog društva. Rušenje socijalističke ideologije otvorilo je, na žalost, vrata skorojevićkoj, mutiranoj kvazitradicionalnoj ideologiji, koja je na svom talasu donela nanose davno zaboravljenih i duboko potisnutih kolektivnih sadržaja svesti. Probudeni "nacionalni identitet" postaje okosnica ideološke mašine koja vodi u međunacionalne sukobe i ratove, kreirajući i nove junake.

Modernizacija ili patrijarhalizacija – vekovna dilema, u društvenim potresima se obično razrešava bekstvom u tradicionalno. "Social-nacionalizam" je, nudeći rešenje kroz rekonstrukciju nacionalnih mitova i patrijarhalnosti, otežao društveno strukturisanje i interesno raslojavanje proizvodeći "neizdiferenciranu masu 'baštinika prošlosti' koji u procesu 'patrijarhalne modernizacije' osujećuju uspostavljanje tržišne privrede i pravne države, odnosno osnovnih demokratskih institucija" (Lazić, 1992: 7-10). Proizvodnja i oživljavanje nacionalnih mitova⁶ ima sasvim jasnu sociološku ulogu, nebrojeno puta oprobano i opisano u literaturi. Ona

⁶ Miodrag Popović je pre više decenija izrekao: "Vidovdanski kult, koji meša istorijsku zbilju sa mitskom realnošću, stvarnu borbu za slobodu sa sačuvanim paganskim sklonostima (osveta, klanje, prinošenje žrtve, oživljavanje herojskog pretka), potencijalno sadrži u sebi sve osobine sredine sa neukroćenim mitskim impulsima. Kao određena faza u razvitku nacionalnog mišljenja, on je bio istrojski neophodan. Ali kao trajno stanje duha, vidovdanski kult može biti i koban po one koji nisu u stanju da se išćupaju iz njegovih pseudomitskih i pseudoistorijskih mreža. U njima savremena misao, duh čovekov, može doživeti novo Kosovo, intelektualni i etički poraz" (Popović, 1977, cit. prema: Zirojević, 2002).

nas, kao što primećuje Miladin Životić, drži u okovima i kroti naše osećanje socijalnih nepravdi i društvenih nesloboda usmeravajući ga ka drugim narodima. “Samovlašće zasnovano na proizvodnji i podgrevanju nacionalnih mitova najizrazitiji je oblik krize totalitarnog društva, krize koja jača poznate oblike političke diktature – plebiscitarni cezarizam, kult vođe, decizionističku praksu vladanja, meritokratsku promociju novih 'ratnih heroja', čije su aktivnosti usmerene pre svega na gušenje svih oblika ispoljavanja građanske neposlušnosti postojećim političkim režimima, svih oblika traganja za novim alternativnim demokratskim formama i sadržinama društvenog života” (Životić, 1992: 27).

Legitimizacija nasilja i antiheroji

Obrazac “ispravnog krišitelja zakona” naslanja se na percepciju njegovog prestupa kao nužde, iznuđenog akta odbrane, ali i “zadovoljenja pravde”, koje bi se moglo dekonstruisati do žudnje recipijenata za reanimacijom pravičnog poretka u društvu. Upadljivo je da su, među “ispravnim kršiteljima zakona” iz epske prošlosti, ali i sadašnjosti, prilično zastupljeni i oni koje, pored ostalog, karakteriše i vršenje nasilja, uprkos tome što nasilje tradicionalno prate relativno stabilne i oštre moralne i druge zabrane. No, nasilje, kao preteoretični odgovor na frustraciju/pretnju, duboko je usađeno u repertoar svrsishodnih reakcija: uopštavajuće dešifrovanje nasilja, kao *odgovora* na egzistencijalno preteći napad, čini razumljivijim paradoks da najteži, ekstremni prestupi ponekad začuđujuće lako odolevaju oštrici moralne analize posmatrača. Vršenje nasilja radi sopstvene zaštite legitimno je, a spremnost na (“kad to zatreba”) vršenje nasilja “u opštem interesu” odlika je junaka (zaštitnika, osvetnika, ili makar, odmetnika).

Donald Black posmatra nasilnički zločin kao suštinski i simbolički vid “socijalne kontrole”, shvaćene kao proces u okviru kojeg jedna osoba definiše ponašanje druge kao “odstupajuće” (moralno neprihvatljivo) i odgovara na njega. “Samopomoć nasilnim činom u biti jeste kažnjavanje, isto kao što je to i moderni krivičnopravni sistem [...] Mnogi zločini su moralističke prirode [...] Oni predstavljaju odgovor na pretrpljenu nepravdu i nastojanje da se sprovede pravda [...] Oni su modus razrešenja konflikta i forma kažnjavanja [...]” (Black, 1998: 27). Savremene države su u potpunosti preuzele monopol u kažnjavanju (*ius puniendi*) inkriminišući privatnu represivnu reakciju na zločin, odnosno, ponašanja koja su u tradicionalnim društvima predstavljala ustaljenu formu razrešenja konflikata i socijalne kontrole. No, zločini iz “moralističkih” pobuda i dalje opstaju: “Isto kao u plemenu ili tradicionalnom društvu i danas su mnoga ubistva zapravo odgovor na ponašanje žrtve koje ubica doživljava i definiše kao nedozvoljeno. [...] Ubistvo je često odgovor na preljubu ili druga ponašanja vezana za seksualnost, ljubav, odanost ili razna druga pitanja ispravnog i pogrešnog. [...] Baš kao i ubistva u tradicionalnim

društvima koja opisuju antropolozi, mnoga ubistva u modernim društvima jesu vid socijalne kontrole, odnosno posebna forma samopomoći” (Black, 1998: 31-32).

Formalna kontrola kriminala i zločin iz “moralističkih” pobuda po unutrašnjoj prirodi su slični, ali su u međusobnom konfliktu: dok država kažnjava za kršenje pravne norme (pravno nedozvoljeno ponašanje) i ima za cilj reparaciju prava, zločin iz moralističkih pobuda predstavlja reakciju na “pogrešno” ponašanje, a za cilj ima reparaciju pravde (“ispravnosti”). Nasilnički i drugi zločini “samopomoći” obrnuto su proporcionalni razvitku pravnog sistema, odnosno pravne zaštite i pravne jednakosti ljudi: zločini samopomoći su, tako, verovatniji tamo gde su mehanizmi pravne države manje razvijeni i manje dostupni. Dostupnost prava nije jednako distribuirana u socijalnom sistemu: zločine samopomoći, stoga, češće vrše ljudi iz socijalnih grupa kojima su pravni mehanizmi i pravna zaštita manje pristupačni (Black, 1998: 10).

Idolizacija i romantizacija kriminalaca delom počiva na oživljavanju mitova o “potentnom” zaštitniku “ugrožene grupe” i frustriranih pojedinaca: u Srbiji 90-ih, zaštitna funkcija države dramatično je slabila: pod pritiskom krize bezbednosti i u odsustvu “pravne države” i vladavine zakona, reanimirane su plemenske predstave o pravdi i izmaštani “borci za pravdu” i zaštitnici od svih “drugih” (naroda u okruženju, “unutrašnjih neprijatelja” i ugnjetača). Razmera nesigurnosti i izmeštenosti odredila je i neophodnu “žestinu” boraca. Krvavi tekst o zlodielima “heroja” i “zaštitnika” prigušivan je uzvišenim notama oda za “spasenje naroda”. Odbrana “naroda” od ugrožavajućih “drugih” veliki je, “istorijski” posao – a u odbrani nečeg tako važnog, sva su sredstva dozvoljena.

Dakako, kriza spoljne bezbednosti je temeljno iskorišćena od strane političke elite u Srbiji u svrhu jačanja sopstvene svekolike moći. Povratak “(ratničkoj) tradiciji”, jačanje nasilničkih vrednosti i nuđenje “legitimnih” kanala za ispušt nagomilanih napetosti, bili su tek prigodna sredstva za skretanje teme sa suštinskog procesa. Nacionalistički diskurs i ideološka ostrašćenost pokazuju se kao prilično izdašna sredstva, dok se, kolateralno, “oružje u rukama” i sposobnost za ratovanje/borbu (u okolnostima nalik prirodnom stanju hobsovskog tipa), ugradilo u temelj socijalnog normativa “prave muškosti”. U isto vreme, mnogi poznati beogradski kriminalci koji su svoju kriminalnu karijeru “gradili” prethodnih decenija širom Evrope, krajem 80-ih i početkom 90-ih su se (nakon svog “herojskog putovanja” punog iskušenja) vratili u zemlju, ne propuštajući obilate prilike da se medijski eksponiraju kao uglašeni i bogati biznismeni i, uopšte, sposobni i uspešni ljudi sa “sitnim nestašlucima” u ranoj mladosti. Mnogi od njih su se, uz to, intenzivno eksponirali kao zaštitnici “nacionalnih interesa” i “ratom ugroženog srpskog življa”. Rat je, uistinu, bio “pogodna šansa da psihopatski prestupnici sebe prikažu u sasvim drugačijem svetlu nego što ih kvalifikuje njihovo nasilničko ponašanje, šansa da svoje destruktivno ponašanje preokrenu u herojsku borbu za

opšte dobro', da čak sebe prikažu kao žrtvu koja strada zarad 'viših društvenih ciljeva'' (Momirović i sar., 2002: 445).

Mnogi od "heroja" Srbije 90-ih nisu se ustezali od vršenja nasilja različitih vrsta – štaviše, nasilništvo je njihova bitna odlika. Sazrevanje njihove "muškosti", po pravilu se ispoveda (ponekad u jasnim mitološkim metaforama) kao teško i bolno, "puno odricanja": mada u nečemu "izuzetni" još u detinjstvu, siromaštvo, sukob sa ocem-tiraninom ili neka druga "nepravda" pokreće ih na "herojsko putovanje"; rani odlazak od kuće i mukotrpan snalaženje u belom svetu opravdavaju njihove "sitne nestašluke" iz mladosti zbog kojih se u zreloj dobi "iskreno kaju" i za njih iskupljuju beskompromisnom borbom za dobrobit i interese otadžbine i naroda. Oprost za svoju destruktivnu prirodu i zločinačku legitimaciju dobijali su bilo kao mučenici koji štite "srpska ognjišta", zaslužni borci za "demokratski preporod Srbije" u redovima tada opozicionih političkih partija, ili kao "čvrsti momci" kadri da se suprotstave sili, zlu i nepravdi (projekcije "buntovnika sa razlogom").

Kriminal i delatnici

Predstava o kriminalu u Srbiji tokom poslednje decenije XX veka bila je u dobroj meri obmanjujuća, čemu su doprinele različite okolnosti na koje treba skrenuti pažnju. "Tamna brojka" kriminala (masa neotkrivenih krivičnih dela i učinilaca, odnosno krivičnih dela čiji učinioци nisu krivično gonjeni) pokazivala je tendencije ka veoma visokoj vrednosti. Tome je doprinosila i inače selektivna politika krivičnog progona, podređena političkoj samovolji moćnika. Slab učinak posebno je bio prisutan kod otkrivanja učinilaca krivičnih dela,⁷ što je, pored ostalog, bilo posledica i toga što je policija početkom 90-ih "transformisana u pravcu pružanja veće zaštite vladajućoj eliti nego interesima građana" (Nikolić-Ristanović, 1999: 39). Međutim, više od svega, sliku o stanju kriminaliteta iskričljavala je neprimerena kriminalistička politika u onom delu koji se odnosi na kontrolu alarmantno rasprostranjenih pojava u vezi sa privrednim kriminalom i zloupotrebama u službi, na primer: nekontrolisano trošenje ogromnih fondova reprezentacije, malverzacije sa putnim troškovima, "donacijama", zloupotrebe sa

⁷ Tokom 90-ih godina u Srbiji je, u proseku, nešto iznad trećine krivičnih prijava podnošeno protiv nepoznatih učinilaca. Šanse da učinioци ostanu neotkriveni i u narednim godinama bile su veoma visoke. Primera radi, tokom 1997. godine, tužilaštvima u Republici Srbiji je bilo prijavljeno ukupno 168.388 učinilaca krivičnih dela; u 34,65% slučajeva, radilo se o prijavi protiv nepoznatog učinioца. Uz to, iz prethodnih godina je u 1997. godinu preneto 576.661 nerešenih prijava protiv nepoznatih učinilaca, od kojih je tokom navedene godine rešeno (otkriveni su učinioци) u tek 4% slučajeva. Izvor: Republičko Javno tužilaštvo (1998) *Analiza stanja i kretanja kriminaliteta i pojedinih njegovih oblika u 1997. godini i ocena rada Javnog tužilaštva na njegovom suzbijanju i zaštiti ustavnosti i zakonitosti*, Beograd, str. 22 i 29.

službenim vozilima, nekontrolisano korišćenje flote specijalnih aviona, “pranje dokumentacije” tzv. fantomskih preduzeća, itd. Treba reći i to da su se, uopšte uzev, u prostoru tzv. socijalne patologije nalazila i neka opasnija i štetnija ponašanja od onih koja su bila inkriminisana. Neadekvatnom kriminalnom politikom u svakom pogledu, država je praktično stala na pozicije sistematske i duboke kriminalizacije društva.

Kriminal koji je Srbiju toga doba najdublje potresao i njenom socijalnom tkivu naneo najteže rane, svakako je onaj politički. Faktičkom suspenzijom regulatornih mehanizama pravne države i kroz ekspanziju političkog kriminala, odnosno zločina zloupotrebe moći, Srbija je postala prostor u kojem je politička elita društvu nanela ozbiljnu štetu sa mnoštvom veoma teških posledica. “Milošević je dozvolio uvođenje [...] veberovskog ‘političkog kapitalizma’ u Srbiju. I u starom komunističkom ustrojstvu politička elita je upravljala celokupnim društvenim bogatstvom. Ali, nju su, u toj upravi, ozbiljno ograničavala unutrašnja politička i moralna pravila. Bogatstvo je moglo biti učinak samo systemske povlašćenosti grupe, ne i uspešnosti pojedinaca u zloupotrebama. Međutim, kada se komunizam raspao, pala su i dotadašnja ograničenja za pljačku koja su stajala ispred političke elite. [...] Devizne i robne rezerve, primarna emisija i bankarski krediti, državni budžet i državna imovina, sve se to vladajućoj političkoj eliti našlo u rukama. I to u trenutku kada su krah komunizma i raspad Federacije zamaglili uobičajena pravila ponašanja i učinili da sve izgleda dozvoljeno. I Milošević joj je sve i dozvolio. ‘Hteli ste kapitalizam, a on znači slobodno bogaćenje’, govorili su Milošević i njegovi [...]. ‘Hteli ste višestranačje, a tamo pobednik nosi sve’, cinično su objašnjavali. A sa ratom, hiperinflacijom, međunarodnom zabranom trgovine sa Srbijom, i ‘patriotskim švercom’, ustrojstvo bogaćenja zloupotrebama bilo je do kraja izgrađeno” (Antonić, 2002: 371).

Tzv. politička policija je nekim prestupnicima (kao svojim “saradnicima”) poveravala “delikatne” poslove, nudeći im u zamenu mogućnost da dođu na visoke društvene položaje ili prigrabe ekstremnu ekonomsku moć. Snaženje organizovanog kriminala i nagli porast kriminala u celini u novonastalim uslovima u Srbiji (slično kao i na nekim drugim stranama nekadašnjeg jugoslovenskog prostora) ima nekoliko karakterističnih iskaza. Haos u nacionalnoj ekonomiji iskorišćen je od strane tadašnjeg političkog i državnog vrha za bezobzirno rastrzanje tzv. društvene svojine. Počeci privatizacije praktično su predstavljali ozakonjeni vid otimačine ogromnih vrednosti od strane povlašćenog menadžerskog lobija i političko-ekonomske elite. Socijalna raslojavanja koja su u drugoj polovini 80-ih postala znatna, početkom 90-ih poprimaju ekstremne razmere. Novi/stari bogataši (komunističko-socijalistička elita, zajedno sa vojnim i policijskim establišmentom) obilato su se služili “korisnim malverzacijama”, iznošenjem iz zemlje, a zatim i tzv. vojnim liferacijama uz neuobičajene profite, nezakonitom raspodelom vojnog, vojnosanitetskog materijala i humanitarne pomoći itd., dok su novoiznikle

“piramidalne” banke uveliko razvijale svoju delatnost praktično pod zaštitom države. Mnogi od “uglednih” poslovnih ljudi, koji su se munjevito obogatili i odmah po izlasku iz društvenih preduzeća stali na čelo sopstvenih, i formalno ulaze u politiku kako bi dodatno osigurali pozicije za što bolju zaštitu i dalju realizaciju ličnih interesa.

U Srbiji tokom 90-ih nasilje je dominiralo. Prema apsolutnim i relativnim pokazateljima, dimenzije ubistava, telesnih povreda, razbojništava i otmica znatno su nadmašile dimenzije teškog nasilja u višedecenijskom periodu koji je prethodio 90-im.⁸ Gradsku arenu sve upadljivije karakterišu sukobi koji se rešavaju najsavremenijim oružjem i novi “heroji ulice”. Ako želimo da odredimo “heroje” tog vremena, mlade ljude koji su plenili pažnju i predstavljali potajne uzore, moramo najpre reći da su to, bez obzira na sve druge karakteristike, pre svega bili kriminalci. U potrebi da najpre definišemo pojam kriminalca, osvrnućemo se na kriminološku teoriju.

Kriminalci (i njihov "herojski kapacitet")

Određenje “kriminalca” se u kriminologiji po pravilu izvodi iz definicija kriminaliteta, kojih ima tzv. užih (pravnih) i širih (socioloških). Prema najužim definicijama, pojam kriminaliteta se odnosi na vršenje krivičnih dela, tj. kršenje krivičnih pravnih normi. Nešto šira legalistička definicija pod kriminalitetom podrazumeva vršenje svih kažnjivih radnji (krivičnih dela, prekršaja i prestupa). U sociološkim definicijama, pod kriminalitetom se podrazumeva svako ponašanje koje odstupa od, odnosno krši opšteprihvaćene društvene norme (vršenje krivičnih dela, kao i razna sociopatološka/društveno štetna ponašanja). No, sociološke definicije kriminaliteta nisu široko prihvaćene u kriminološkoj doktrini, budući oštro kritikovane zbog neodređenosti i nepreciznosti, a prednost se generalno daje legalističkim definicijama, pri čemu se pojam “kriminaliteta” ograničava na ponašanja koja su zakonom određena kao krivična dela.⁹

Činjenica je, pak, da se jedan akt/ponašanje ne inkriminiše uvek zbog *prirode* (odnosno, bihevioralnog sadržaja) samog akta/ponašanja,¹⁰ već jednostavno zato što

⁸ Primera radi, u Srbiji je stopa ubistava u 1992. godini udvostručena u odnosu na 1989. godinu, dok je u Beogradu, u istom periodu, ona gotovo utrostručena (Simeunović-Patić, 2003: 35).

⁹ Pitanje naučnog značaja legalističkih definicija kriminala, za kriminologiju je oduvek predstavljalo epistemološki i metodološki izazov (više o tome: Cressey, 1951).

¹⁰ Određena ponašanja nisu apsolutno po svojoj prirodi zabranjena/društveno neprihvatljiva. Primer za to je svakako nasilje, uključujući i ubistvo: oduzimanje ljudskog života nije apsolutno zabranjeno, po sebi, već može biti valorizovano kao legitimno, pa i legalno u određenim okolnostima (ubstvo u ratu/borbi za slobodu, itd.).

je (na osnovu procene zakonodavca “društveno štetno/neprihvatljivo” i ima se suzbijati kaznom) određeno zakonom kao kažnjivo delo. U praktičnom smislu, ponašanja koja od strane zakonodavca (tj. političke elite) nisu ocenjena kao izrazito društveno štetna i “opasna”, neće biti predviđena kao “krivična dela” (ili druge kažnjive radnje), niti će njihovi učinioци formalno biti označeni kao “kriminalci”: otuda neusaglašenost formalnih i neformalnih društvenih normi, odnosno pravne i moralne osude postoji gotovo po prirodi stvari, a kriza nastupa kada njihov raskol poprimi nepodnošljive razmere i kada se mehanizam kriminalne kontrole ogoli do instrumenta kojim elita praktično štiti prevashodno sebe samu i sopstvene interese. Drugim rečima, što zbog zakonodavne politike, a naročito zbog selektivnosti represivnog državnog aparata (otkrivanja, gonjenja i kažnjavanja učinilaca), neke zabrane nisu apsolutne – relativizovane pravne norme u kriznim stanjima u socijalnom sistemu daleko više štete nego što doprinose socijalnoj koheziji i vrednosno-normativnom poretku u društvu, otvarajući, u krajnjoj instanci, i prostor za uspon antiheroja.

U razmatranju pitanja koji tip prestupnika ima najviše izgleda da bude promovisan u društvenog heroja, poći ćemo od kriminoloških klasifikacija učinilaca krivičnih dela. Jedna od elementarnih klasifikacija sledila bi iz podele kriminala na klasični i tzv. nove oblike kriminala (Konstantinović-Vilić i Nikolić-Ristanović, 2003: 114). Klasični kriminal obuhvata krivična dela kojima se napadaju dobra i vrednosti koja se univerzalno štite (npr. život, telo, imovina, itd.). Noviji kriminal uglavnom obuhvata inkriminacije nastale usled određenog razvoja i promena u društvenim odnosima (privredni, ekonomski kriminal, saobraćajna delinkvencija itd.).¹¹ Česta je i osnovna podela na konvencionalni i organizovani kriminal, kao i podela na nasilnički, imovinski, politički kriminal i saobraćajnu delinkvenciju, sa daljom unutrašnjom klasifikacijom njihovih posebnih oblika. Pored fenomenoloških, postoji i niz klasifikacija učinilaca pojedinih oblika kriminaliteta shodno različitim njihovim ličnim obeležjima: no, budući da pojam kriminaliteta pokriva izrazito heterogeno polje, a da su raspoloživa etiološka kriminološka saznanja još uvek prilično oskudna, razvijen je tek neznatan broj tipologija sa pretenzijom opšteg značaja.¹² Ponti (Ponti, 1980., cit. prema: Ignjatović, 1996: 201-202) je svojevremeno predložio četiri opšta polazna kriterijuma klasifikacije: a) *zakonski* (shodno kriterijumu razvrstavanja u krivičnom zakonodavstvu); b) *društveno-ambijentalni* (prema tipu društvene sredine u kojoj se zločin vrši); c) *psihološko-motivacioni* (pobude), i d) *klinički* (s obzirom na crte ličnosti učinilaca). U motive

¹¹ Tek u skorije vreme i kriminal države, odnosno zloupotrebe vlasti (*state crime*), posebno u domenu masovnog kršenja ljudskih prava, postaje predmet izučavanja i ulazi u kriminološke tipologije.

¹² Jedna od najstarijih opštih klasifikacija kriminalaca jeste Mayhewova podela na *profesionalne i slučajne/povremene* učinioce (Mayhew i Binney, 1862., cit. prema: Lindesmith i Warren Dunham, 1941: 308). Slično, Moreau ih deli na *slučajne, profesionalne i kriminalce po navici* (Moreau, 1888., cit. prema: Lindesmith i Warren Dunham, 1941: 308).

koji pokreću kriminalnu delatnost, Ponti generalno svrstava: koristoljublje, seksualno zadovoljenje, agresivnost, strast, ideologiju i igru/zabavu (Ponti, 1980: 213 *et seq.*, cit. prema: Ignjatović, 1996: 203).

Jedna od interesantnih jeste i tipologija Pinatela prema kriterijumu preovlađujućeg motiva za vršenje krivičnog dela (Pinatel, 1975., cit. prema: Konstantinović-Vilić i Nikolić-Ristanović, 2003: 115). Prvi tip je primitivni zločin, drugi zločin iz koristi, treći zločin iz pseudopravednih razloga i četvrti organizovani zločin. Primitivni zločin nastaje pod dejstvom trenutnog impulsa, bez kontrole, u izlivu besa i ispoljava se kao eksplozivna reakcija usled nagomilane mržnje vezane za emocionalnu neuravnoteženost, ili kao ispad mentalno zaostalih lica kada subjekt nema stvarnu nameru, ali je nesposoban da promeni svoju reakciju i prihvati prilagođeno ponašanje. Kod zločina iz koristi, kriminalna aktivnost se vidi kao jedini mogući način zadovoljenja ličnog interesa. Zločin iz pseudopravednih razloga vrši se radi ostvarivanja "pravde" u oblasti javnih ili privatnih odnosa, a kod ove vrste zločina postoji uvek manje ili više izražen motiv osвете, pomešan sa altruizmom i ideološkim razlozima. Organizovan zločin se odlikuje voljom i namerom za vršenje krivičnih dela i manifestuje se kroz tri oblika: 1) organizovani zločin brutalnog i agresivnog karaktera (reket, provala); 2) ilegalne unosne aktivnosti kojima se dolazi do zarade korišćenjem tuđih poroka (tajno držanje kockarnica, podvođenje, trgovina drogom), i 3) zločin "belog okovratnika" čiji su izvršioци pripadnici viših društvenih slojeva (utaja poreza, korupcija, kršenje zakona o kompanijama itd.).

Opšte uzev, kriminološka saznanja uglavnom potkrepljuju sociološke teorije vezane za utvrđivanje motiva i eskalaciju kriminaliteta u društvu. Kao motivi kriminalnog ponašanja pojavljuju se, pored ostalog, i želja za pravdom i osvetom, za poboljšanjem uslova života, ali i koristoljublje. Stiče se utisak da enormni porast privrednog kriminala, odnosno kriminala "belog okovratnika", može dovesti do toga da se ogoljeni vidovi (uličnog) kriminala mogu percepirati kao "viteškiji", manje podao poduhvat, budući da uključuju vrlo jasno preuzimanje rizika. Heroji-kriminalci o kojima mi govorimo uglavnom pripadaju tipovima koji su u prethodno navedenoj tipologiji označeni brojevima jedan i dva.

Profesionalni kriminal je naredni oblik kriminalne delatnosti za koji takođe možemo vezati heroje-kriminalce. On se sastoji u vršenju različitih vrsta krivičnih dela, najčešće imovinskih, u vidu zanimanja, koje služi kao izvor stalnog ili povremenog, osnovnog ili uzgrednog prihoda. "Profesionalno" se obično vrše krađe, prevare, falsifikati, organizovanje prostitucije, trgovina opojnim drogama itd. Karakteristike profesionalnog kriminala jesu: dela se vrše brzo, vešto i spretno uz veliku sposobnost prostornog manevrisanja, zbog čega ih je teško otkriti; profesionalni kriminalci imaju za cilj sticanje velike novčane dobiti i mogu da se "specijalizuju" za vršenje samo određenih krivičnih dela; karijera profesionalnog

kriminalca opisuje se obično kao karijera veoma talentovanog čoveka, ona ima svoj poseban sjaj, zbog čega se profesionalni kriminalci smatraju “prvorazrednim zločincima” u svetu kriminala (kriminalcima sa stilom), koji teže prihvatanju u “profesiji”; visoka profesionalnost, usavršenost metoda, dinamičnost, prilagođavanje. Superiornost profesionalnih kriminalaca proizlazi iz njihove sposobnosti da izbegnu otkrivanje i kažnjavanje (Konstantinović-Vilić i Nikolić-Ristanović, 2003: 168).

Reckless (Reckless, 1961., cit. prema: Milutinović, 1990: 234) razlikuje tri kategorije profesionalnih kriminalaca: *sitni prestupnici*, koji vrše krivična dela bez primene nasilja – džeparoši, koje karakteriše veština i prisebnost prilikom vršenja krivičnih dela; *profesionalci-varalice*, koji vrše krivična dela putem prevare i primenom raznih varalačkih veština, i *teški kriminalci*, koje karakteriše primena nasilja i upotreba vatrenog oružja. Prevaranti, prema Maureru (Maurer, 1940., cit. prema: Milutinović, 1990: 234), čine “aristokratiju zločinaca”. Mnogi otvaraju svoju kancelariju gde njihovi posrednici dovode žrtvu koja prihvata “veliku transakciju”, prave se lažne kladionice, duple kancelarije. Oni su čas “ljudi u nevolji” koji traže pomoć, uzimaju novac uz obećanje da će ga vratiti sa kamatom, čas oni koji nude izvanrednu poslovnu priliku vrednu rizika. Teško ih je razlikovati od uspešnih poslovnih ljudi: uglašeni su, pristojnih manira, žive na visokoj nozi. U svetu kriminala uživaju veliki ugled. Karakteristično je da na svoj “posao” ne gledaju kao na nepošten, racionalizujući takav stav činjenicom da im žrtva dragovoljno daje novac očekujući veliku dobit, praktično, na nezakonit način, a, svesna toga, ona često i ne traži da joj se novac vrati.¹³ Profesionalne lopove, kao posve osobenu kategoriju profesionalnih kriminalaca, svojevremeno je opisao Edwin Sutherland u svojoj čuvenoj knjizi *Profesionalni lopov* (Sutherland, 1937). Za profesionalnog kradljivca krađa je biznis: on pažljivo planira svaki detalj akcije, mesto izvršenja, način bekstva i skrivanje ukradene robe, kao i osiguranje alibija u slučaju da bude uhvaćen. Odlikuje ga visoka sposobnost prostornog manevrisanja, posebna veština, znanje, sposobnost, razvijene govorne mogućnosti i sposobnost manipulisanja ljudima, koji se uče od već afirmisanih profesionalnih lopova (cit. prema: Konstantinović-Vilić i Nikolić-Ristanović, 2003: 169). Dâ se zaključiti da ni profesionalni kriminalac ne može biti svako. Čitav niz mentalnih i fizičkih osobina i kvaliteta neophodan je da bi se “uspešno” i “profesionalno” obavila neka kriminalna aktivnost. Nevolja počinje onda kada se tim (nadprosečnim) kvalitetima dâ afirmativni etički kontekst, čime se tim ljudima otvara mogućnost da eventualno dosegnu i do pozicije društvenog heroja.

I, mada za nas ne previše relevantan sa stanovišta mobilizacije heroja-kriminalca, nešto više bi trebalo reći i o privrednom kriminalu, odnosno kriminalu

¹³ Takvo opravdanje je posebno primenljivo onda kada praktično sâma etatistička elita smišlja kako da prevari građane.

“belog okovratnika”, budući da je od značaja za pojavu koju ispituje iz drugog razloga. Privredni kriminal, naime, karakteriše dinamičnost, prilagodljivost promenama u privrednom, finansijskom poslovanju; on doživljava naročiti porast u vreme radikalnih ekonomskih reformi kada se menjaju tradicionalni mehanizmi njenog delovanja i uvode novi oblici, ali nedostaje odgovarajuća pravna regulativa. Ovaj oblik kriminala se teško otkriva i karakteriše ga visoka tamna brojka (Konstantinović-Vilić i Nikolić-Ristanović, 2003: 156).

Osnovna obeležja kriminala “belog okovratnika”¹⁴ jesu sledeća: a) vrše ga lica sa prestižnim društvenim statusom u okviru zanimanja koja obavljaju, a kriminalac sa belim okovratnikom je svako lice sa visokim socio-ekonomskim statusom koje krši zakone kojima se određuje njihova profesionalna aktivnost; b) pojavljuje se u delatnostima vezanim za bankarsko osiguranje, trgovinu, železnicu, državne institucije, inspeksijske ili poreske službe, policijske i carinske službe, medicinu; obuhvata prevare u poslovnim operacijama, berzama, sumnjive transakcije nameštenim ilegalnim trgovinama, transakcije valutom i menicama, lažnim računima, prevarama u osiguranju, malverzacije u vezi sa utajom poreza, korupciju; c) koriste se društvena moć i ugled i privilegije za sticanje ogromnih materijalnih dobara, a društvu se nanosi ogromna šteta (merena desetinama milijardi dolara godišnje u razvijenim zemljama). Ono što je najopasnije kod ovog oblika kriminala jeste što dovodi kako do velikih materijalnih gubitaka, tako i do narušavanja zdravlja, povređivanja, pa i smrti velikog broja ljudi (Ignjatović, 1996: 207), budući da pored prevara sa cenama, lažnog prikazivanja prihoda, pranja novca i multinacionalnog podmićivanja, obuhvata i kršenje propisa o kvalitetu i zdravstvenoj ispravnosti, ekoloških propisa, itd. Faktička abolicija od hapšenja i krivičnog progona je relativno visoko zastupljena ne samo zbog odsustva svesti o stepenu društvene opasnosti ovih dela (“korisnih malverzacija”), već daleko više zbog činjenice da su izvršiocima “ugledni poslovni ljudi” sa visokim korupcionaškim potencijalom. Međutim, time se iz sâme društvene elite emituju signali da je malverzacija opravdana i korisna.

Sutherland je svojevremeno naglasio da je finansijska šteta usled kriminala “belog okovratnika”, iako ogromna, ipak manje važna od štete učinjene društvenim odnosima i društvenom moralu. Za razliku od konvencionalnog kriminala koji ima neznatan efekat na društvene institucije, ovaj oblik kriminala jača društvenu dezorganizaciju (Milutinović, 1990: 234). Njegovi izvršiocima, “priznati” članovi društva, retko bivaju gonjeni zbog faktičkog imuniteta koji kao “ugledni poslovni ljudi” uživaju (Ignjatović, 1996: 207). Spona između uspona antiheroja i dramatičnih (sistemskih) razmera kriminaliteta “belog okovratnika”, naročito u

¹⁴ Edwin Sutherland je 1939. godine prvi odredio pojam kriminala belog okovratnika kao “krivična dela učinjena od strane lica sa prestižom i visokog društvenog statusa u okviru zanimanja koje obavljaju” (cit. prema: Coleman, 1987:407).

okolnostima u kojima je privredni život rastočen na “snop privilegija fiskalnih preduzeća i monopola, a celokupna oblast privrede prepuštena na milost i nemilost vladara, njegovih dvorskih činovnika, miljenika [...]” (Antonić, 2002: 371), možda se najjasnije očitava upravo pod ovim uglom. Nedodirljivost i povlašćenost kriminalaca “belog okovratnika” u okolnostima koje nalikuju “prirodnom stanju”, neminovno pobuđuje asocijacije na *feudalizaciju*, uz koju fenomen socijalnog bandita nekako prirodno ide, naročito u društvima sa tako slavljenom “hajdučkom prošlošću”.

Završni diskurs

U svom delu *Banditi*, Hobsbawm je odredio pojam “socijalnih bandita” kao “odmetnika koji se od strane vladara i države smatraju kriminalcima, ali koji ostaju unutar seljačke [lokalne] zajednice gde se od svojih ljudi smatraju herojima, zaštitnicima, osvetnicima, borcima za pravdu [...]” (Hobsbawm, 1969., cit. prema: West, 2002: 130). Mada socijalni banditizam vezuje isključivo za pre-kapitalističko društvo, Hobsbawm ga tretira kao gotovo univerzalni fenomen koji se javlja onda kada se ljudi osećaju nemoćnim pred ugnjetačkom vlašću. Kooistra, međutim, drži da su socijalni banditi fenomen i savremenih društava, prevashodno kao heroji-kriminalci kroz koje se reflektuje koncept nad-zakonske pravde. Do takvih pojava dolazi usled neuspeha države da odgovori zahtevima opšteg shvatanja pravde (Kooistra, 1990: 217). “Mit o banditu (Hobsbaumovom socijalnom banditu) predstavlja čežnju za drugačijim društvom, daleko humanijim svetom u kojem se ljudi tretiraju pravično i u kojem nema patnje” (Blok, 1972., cit. prema: West, 2002: 135).

Razlikujući tri tipa “ekstremnih devijanata” (gde devijaciju tretira kao odstupanje od središta normativnog konvencionalnog vladanja): heroje (*heros*), nitkove (*villains*) i otkačenjake (*fools*), Klapp naglašava da jedna osoba ne mora zaista da poseduje osobine ili igra uloge koje ga čine herojem, nitkovom ili otkačenjakom: takva definicija može biti i proizvod prilepljenih epiteta kroz različite oblike socijalne komunikacije, uključujući i medijske prikaze (Klapp, 1954). Prema ovom autoru, racionalnost nije faktor koji značajno utiče na prepoznavanje nekog aktera kao heroja, nitkova ili otkačenjaka: “u stvari, racionalnim procesima obično se tek *ex post facto* potvrđuje heroj ili antiheroj koji je već izabran od strane javnosti. Među važnim procesima koji pomažu formiranje heroja i antiheroja jesu trač, glasine, propaganda, žurnalizam... Uobičajeno je da se problematične osobe prvobitno definišu na više kontradiktornih načina istovremeno. Na primer, reformatori se obično vide kao krstaši (heroji), radikalisti (nitkovi koji napadaju *status quo*), i ludaci (otkačenjaci). Takođe je sasvim moguće da jedna osoba počne svoj život u javnoj percepciji na jedan način i razvije se u nešto suprotno” (Klapp,

1954: 59). Socijalni odgovor na nitkove je, po pravilu, odbacujući (budući da su oni inkompatibilni sa socijalnom organizacijom, štetočine koje moraju biti prokužene/uništene kako bi društvo bilo bezbedno); u vremenima moralne krize “traže se” krivci i spontano niču pokreti za identifikovanje nitkova, koji jenjavaju tek kada kriza prođe. “Tokom takvog perioda, kažnjavanje krivaca poprima očigledno ritualan karakter, uz znatnu vikarijsku participaciju” (Klapp, 1954: 61). Nadovezujući se na Klapovu nit, moglo bi se postaviti pitanje šta se zapravo dešava u takvim socijalnim okolnostima u kojima nedostaju akteri sa moralnim integritetom koji legitimiše pravo na kažnjavanje krivaca? Šta se dešava ukoliko je narušena nekada jasna predstava o granici između konstruktivnog i destruktivnog, celishodog i necelishodnog, ispravnog i pogrešnog? Šta se u stvari dogodilo u Srbiji tokom poslednje decenije?

Loše započet proces društvene tranzicije, kriza bezbednosti, politički kriminal u ekspanziji, teška ekonomska deprivacija i nagla polarizacija društva (većina “gubitnika” naspram manjine “dobitnika” – miljenika etatiističke elite, tranzicionih, crnoberzijanskih i ratnih profitera), neke su od kritičnih odlika Srbije 90-ih. “Običan” čovek, posmatrač dramatičnih zbivanja, bio je izložen udaru mnoštva pretećih i kontradiktornih signala iz socijalnog prostora koji se rušio, pritisnut višestrukim nesigurnostima, zastrašen opasnostima svake vrste i izmešten iz svih oslonaca.

Najpre, kriza spoljne bezbednosti. Nasilnici (kriminalci) promovišu se i eksponiraju kao heroji – njihova zločinačka legitimacija zatirana je (i sa pozicija društvene elite) narativom o neminovnosti borbe za pravedne ciljeve – “odbranu, zaštitu” od “drugih”. Kriminalci dospevaju pod okrilje kolektivnog identiteta – svaka pobuna protiv primitivnog vrednosnog poretka unutar kolektiva i relativizovanje “moralne veličine” ratnika (neprimerenim primedbama na njegov “kontraverzni” moralni lik) ugrožava “mi” egzistenciju (izdaja). Afirmacija “junakâ” cementira se veličanjem njihovog herojstva mitskim metaforama,¹⁵ potenciranjem njihove (nadprosečne) telesne snage, naklonosti sportu, erotičnosti, spretnosti, nepobedivosti, neuhvativosti, ali i intrapersonalne kompleksnosti u kojoj jednakim žarom gore plemenitost i beskompromisnost, džentlmenstvo i borbena efikasnost do surovosti i svireposti.

U isto vreme, unutar socijalnog sistema raspada se normativni poredak, kriminal svake vrste gotovo eksplodira već na samom početku 90-ih, dok efikasnost

¹⁵ Npr., većina informacija o Željku Ražnatoviću “Arkanu” i pripadnicima paramilitarne formacije koju je predvodio, sadržavala je i odeljak o njegovoj/njihovoj posvećenosti sportu, urednom vežbanju, fizičkoj lepoti, urednosti i uglađenosti, disciplini, preziru prema alkoholu, drogama, duvanu i drugim porocima (koji slabe “junačku napetost”), posvećenosti porodici, pravoslavlju, “tradiciji”, ali i o “lukavstvu”, nepobedivosti, neranjivosti, neuhvativosti (vešta “bekstva” iz zatvora/“nestajanja” sa bojišta), kao i o efikasnosti (surove) kontrole pripadnika od strane vođe.

državnih organa u njegovoj kontroli dramatično opada: Beograd, od nekada “najbezbednijeg grada u Evropi” postaje grad sa gotovo najviše nerasvetljenih ubistava, razbojništava i drugih oblika teškog kriminala. Nezainteresovana za uspostavljanje pravne države i nezajažljivih apetita za moći i bogaćenjem, etatistička elita u Srbiji otkriva korisnost kriminalaca sa pretenzijom da postanu heroji, i tragična simbioza se uspostavlja. Etatističkoj eliti i njenim partnerima, odabrani kriminalci su poslužili u ratnim naporima i kontroli političkih oponenta unutar zemlje. Zauzvrat, oni su dobili “čiste dosijee”, priliku da se javno eksponiraju kao modeli i deo “elite”, postanu politički akteri i prošire svoju kriminalnu delatnost. Njihova promocija bila je neposredno oslonjena na ugroženo nacionalno pitanje i “svetsku zaveru” protiv Srba, a njihovo isturanje je, pored ostalog, trebalo da podigne i slabu mobilizaciju rezervista za odlazak u rat (uz prigodnu manipulaciju stereotipom “muškosti”/rodne adekvatnosti). Na drugoj strani, neki “čvrsti momci” koji su, prkoseći “velikim društvenim nepravdama” i “ne dajući na sebe” ne samo opstali, već dosegli finansijski uspeh i moć (pljačkaši, razbojnici i dileri “iz kraja”), bili su model generacijama mladih koji su stasavali u ekonomski marginalizovanim porodicama i društvu koje im nije nudilo mnogo alternativnih puteva za socijalnu afirmaciju i postignuće.

Uopšte uzev, istureni modeli koji su se kandidovali za društvene heroje u Srbiji 90-ih, većinom su bili kriminalci. Ti zločinci su u opresivnim, nepravednim i nesigurnim uslovima socijalnog života, ako ništa drugo, barem ostavljali utisak sposobnosti (koja nadilazi normativnu) da učine “nešto”, preuzmu kontrolu nad životom (uzmu “stvar u svoje ruke”), pobune se – sve ono za čim je običan svet osećao potrebu. U procesu percipiranja i označavanja socijalnih zbivanja, pod nepodnošljivim pritiskom strepnje pred raznim mogućim katastrofičnim ishodima, beskrupuloznost je mogla biti dekodirana i kao sposobnost za predvodništvo, a zločin opravdan vanrednim (ekstremnim) stanjem stvari. Definicije koje su pospešivale takvu legitimizaciju stizale su sa svih strana i uredno su prenošene putem medija. Oni koji su se pod okriljem noćne tame bavili kriminalom koji je zauvek ostao u zoni “tamne brojke”, na dnevnoj svetlosti su bivali kićeni lovorom kao “patriote”, “najbolji srpski sinovi” i “uspešni biznismeni”, grabeći i šepureći se raznolikim socijalnim privilegijama koje sleduju samo herojima.

Neki od isturenih kriminalaca su, praktično, pretendovali da preuzmu uloge koje je državni aparat u Srbiji tokom 90-ih odigrao neadekvatno, i time iskažu sopstveni kapacitet za predvodništvo u povratak stanju socijalnog reda: pored toga što su “zaštitili” narod u ratom zahvaćenim područjima bivše Jugoslavije (“jer JNA nije bila za to sposobna”), oni su i nekažnjeno kažnjavali lične i “državne neprijatelje” i “izdajnike” (za razliku od državnih organa zaduženih za kriminalnu kontrolu koji nisu uspevali da spreče niti obuzdaju eskalaciju svih mogućih oblika kriminala). Neki su se promovisali i kao humanitarni aktivisti osnivajući fondove za pomoć “decu”, “invalidima” i drugim ugroženim kategorijama stanovništva, ili kao

“osvedočeni borci protiv opresije Miloševićevog režima” ističući se u redovima tada opozicionih stranaka, da bi potom ušli i u legendu kao “tragični heroji” iskupljeni mučeništvom i stradanjem (uglavnom od neke tajanstvene zle sile, pod okolnostima dovoljno “neobičnim” da im obezbede “besmrtnost”). Razorena i ojađena zemlja postala je zemlja čuda, a novi društveni heroji simboli i oslonci alternativne (nad)realnosti, iznikle na rezultanti žudnji njenih elita i masa.

Literatura

- Antonić, Slobodan. 2002. *Zarobljena zemlja – Srbija za vlade Slobodana Miloševića*. Beograd: Otkrovenje
- Black, Donald. 1998. *The Social Structure of Right and Wrong*. San Diego: Academic Press
- Blok, Anton 1972. The Peasant and the Brigand: Social Banditry Reconsidered. *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 14, No. 4: 494-503
- Coleman, W. James 1987. Toward an Integrated Theory of White-Collar Crime. *The American Journal of Sociology*, Vol. 93, No. 2: 406-439
- Cressey, Donald 1951. Criminological Research and the Definition of Crimes. *The American Journal of Sociology*, Vol. 56, No. 6: 546-551
- Dvorniković, Vladimir. 1939. *Karakterologija Jugoslovena*. Beograd: Prosveta
- Gredelj, Stjepan 2002. Mediji i civilno društvo. *Neprofitni sektor*, br. 15: 4-6
- Grupa 17. 1999. *Završni račun – Ekonomske posledice NATO bombardovanja: procena štete i sredstava potrebnih za ekonomsku rekonstrukciju Jugoslavije*. (Dinkić, M., red.). Beograd: Stubovi kulture
- Ignjatović, Đorđe. 1996. *Kriminologija*. Beograd: PIP “Nomos”
- Klapp, E. Orrin 1954. Heroes, Villains and Fools, as Agents of Social Control. *American Sociological Review*, Vol. 19, No. 1: 56-62
- Knežević, Aleksandar, i Tufegdžić, Vojislav. 1995. *Kriminal koji je izmenio Srbiju*. Beograd: Radio B-92
- Konstantinović–Vilić, Slobodanka, i Nikolić-Ristanović, Vesna. 2003. *Kriminologija*. Niš: Pravni fakultet, Centar za publikacije
- Kooistra, Paul 1990. Criminals as Heroes: Linking Symbol to Structure. *Symbolic Interaction*, Vol. 13, No. 2: 217-239
- Kostić, Zvonimir. 2002. *Lik Marka Kraljevića u srpskoj junačkoj pesmi*. Beograd: Princip
- Lazić Mladen 1992. Od klasnog i nacionalnog monologa ka dijalogu. u: Čolović, Ivan i Mimica, Aljoša (ur.) *Druga Srbija (Krug 1)*. Beograd: Beogradski krug, Plato, Borba
- Lindesmith, R. Alfred i Warren Dunham, Howard 1941. Some Principles of Criminal Typology. *Social Forces*, Vol. 19, No. 3: 307-314
- Milutinović, Milan. 1990. *Kriminologija*. Beograd: Savremena administracija

- Momirović, Konstantin i sar. 2002. *Strukturalne razlike osobina ličnosti psihopata i nepsihopata*. Tehnički izveštaj. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- Nikolić-Ristanović, Vesna 1999. Viktimizacija kriminalitetom u Beogradu: Uticaj rata i društvenih promena. *Temida*, god. 2, br. 1: 31-41
- Perović, Latinka 1992. Patrijarhalni odgovor na izazov modernizacije. u: Čolović, Ivan, i Mimica, Aljoša (ur.) *Druga Srbija (Krug 1)*. Beograd: Beogradski krug, Plato, Borba
- Perović, Latinka 2002. *Srbija u previranju*. Helsinška povelja, br. 53, Dostupno na: www.helsinki.org.yu.
- Pešić, Vesna 1977. Društvena slojevitost i stil života. u: Popović, Mihailo i sar. *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za sociološka istraživanja
- Simeunović-Patić, Biljana 2003. Ubistva u Srbiji u kontekstu tranzicije i rata. *Temida*, god. 6, br. 4: 33-45
- Vasiljević, A. Vladan 1995. Kriminalizacija politike, politizacija kriminala. Pogovor u: Knežević, Aleksandar, i Tufegdžić, Vojislav. *Kriminal koji je izmenio Srbiju*. Beograd: Radio B-92
- Vuković, Slobodan 1995. Some aspects of the privatization in Serbia. *Sociološki pregled*, god. 26, br. 2: 189-204
- West, Brad 2002. Crime, Suicide, and the Anti-Hero: 'Waltzing Matilda' in Australia. *Journal of Popular Culture*, Vol. 35, No. 3: 127-141
- Zirojević, Olga 2002. Malo poznata istorija: Vidovdan. *Helsinška povelja*, br. 53, Dostupno na: www.helsinki.org.yu.
- Životić, Miladin 1992. Proizvođači nacionalnih mržnji. u: Čolović, Ivan, i Mimica, Aljoša (ur.) *Druga Srbija (Krug 2)*. Beograd: Beogradski krug, Plato, Borba